

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»**

КОМЛИК ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 340.134 (477)

**СКЛАД ПРАВОПОРУШЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА
ПРАКТИЧНІ ВИМІРИ**

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» (м. Київ)

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент
Січевлюк Володимир Антонович,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
професор кафедри державно-правових дисциплін

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук
України
Оніщенко Наталія Миколаївна,
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН
України,
завідувач відділу теорії держави і права

кандидат юридичних наук, доцент
Дідич Тарас Олегович,
Київський національний університет імені Тараса
Шевченка,
докторант юридичного факультету

Захист відбудеться «05» липня 2017 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.130.03 у ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» за адресою: 03113, м. Київ, вул. Лагерна, 30-32.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» за адресою: 03113, м. Київ, вул. Лагерна, 30-32.

Автореферат розісланий «01» червня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. В. Корольова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Ускладнення суспільних відносин та удосконалення інституту юридичної відповідальності визначають необхідність у розвитку теоретичних уявлень про окремі елементи складу правопорушення, наявність яких визначає поведінку суб'єкта права як протиправну. В ту ж чергу, загальні умови, ознаки та властивості складу правопорушення, визначені у загальній теорії права, не в усіх випадках відтворюються у правовому масиві окремих галузей права. За таких умов комплексне дослідження складу правопорушення (як підстави притягнення до юридичної відповідальності) є необхідною передумовою для можливого збагачення загальнотеоретичних постулатів, зокрема, у частині перегляду та доповнення «класичної» схеми складу правопорушення новим змістом.

У сучасних умовах державотворення, покликаних забезпечувати та підтримувати гармонію між вчиненим правопорушенням та відповідальністю, сформувався дещо консервативне твердження про те, що склад правопорушення – це система чотирьох елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Таке твердження в загальній теорії права отримало статус аксіоми. Однак з розвитком окремих галузей права склад правопорушення зазнав певної трансформації та, як наслідок, змінився порівняно із загальнотеоретичними уявленнями. Здебільшого такий стан речей зумовлений поглибленням процесів наукової автономії галузевих правопорушень та поглибленням усвідомлення ролі загальної теорії права у системі юридичних знань.

З іншого боку, така ситуація є яскравим свідченням певної надмірної «догматичності» категоріального апарату загальної теорії права, у якій спостерігається тенденція до поступової втрати доктринального впливу на окремі галузі права (зокрема, у частині імперативного визначення елементів складу правопорушення), що обумовлено ігноруванням необхідності перегляду твердження про те, що склад правопорушення – це завжди система всіх чотирьох елементів, тоді як відсутність одного з них виключає склад правопорушення як такий.

На сьогоднішній день загальній теорії права не вдалося виробити універсальну конструкцію складу правопорушення, яка б однаково задовольняла практичні потреби публічних і приватних галузей права. Натомість спостерігається діаметрально протилежна ситуація, коли склад правопорушення, що в більшій мірі стосується приватних галузей права, істотно відрізняється від загальнотеоретичного. Відповідно, зазначені вище обставини обумовлюють необхідність звернення до вирішення питання про можливість імплементації специфіки складів галузевих правопорушень у систему категорій загальної теорії права. В зв'язку з цим може стати доцільним перегляд системи елементів складу правопорушення, наявність яких дозволить вести мову про вчинення суб'єктом права правопорушення. Варто зазначити, що до цього часу проблема модернізації загальнотеоретичної моделі складу правопорушення у національній правовій науці не розглядалася.

У свою чергу, в частині практичного виміру актуальність дисертаційного дослідження зумовлена правозастосовною практикою та законодавчим формулюванням підстав притягнення винної особи до юридичної відповідальності.

Склад правопорушення в загальній теорії права досліджували такі вітчизняні й зарубіжні автори, як А. П. Заєць, О. Л. Копиленко, Р. А. Ромашова, Н. М. Пархоменко, В. М. Субботін, О. В. Філонов, М. С. Князькова, Ю. В. Баулін, О. Г. Кельман, О. Г. Мурашин, А. М. Колодій, В. С. Нерсисянц, С. С. Алексєєв, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук, Г. І. Трофанчук, О. Д. Тихомиров, С. Д. Гусарєв, Ю. О. Тихомиров, О. В. Петришин, О. В. Малько та інші. Але вищевказаними вченими склад правопорушення було досліджено винятково в межах окремої науки. Також варто зауважити, що жодним із дослідників на сьогоднішній день так і не розкрито проблему невідповідності загальнотеоретичної конструкції складу правопорушення галузевому.

Наукове завдання дисертаційної роботи полягає у створенні науково-методичної бази для прикладних досліджень складу правопорушення як у загальній теорії права, так і на рівні галузевих наук.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної програми кафедри теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК»: «Проблеми застосування норм права в процесі розбудови правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (державний реєстраційний номер 0111U007821).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є формування та закладення наукового підґрунтя у частині закріплення такої конструкції загальнотеоретичного складу правопорушення, яка сприятиме уніфікації категоріальної системи загальної теорії права та понятійно-категоріального апарату окремих галузей права.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі **задачі**:

- 1) встановити основні закономірності виникнення та розвитку окремих елементів складу правопорушення;
- 2) надати загальну характеристику складу правопорушення як об'єкта дослідження загальної теорії права, а також проаналізувати роль категорії «склад правопорушення» у категоріально-понятійному апараті теорії права;
- 3) встановити можливість і перспективи переосмислення змісту категорії «склад правопорушення» у загальній теорії права;
- 4) дослідити теоретичний контекст складу правопорушення в галузево-правових доктринах;
- 5) сформулювати узагальнене уявлення про склад правопорушення у публічних та приватних галузях права;
- 6) здійснити ідентифікацію складу правопорушення в загальній теорії права та у галузях права;
- 7) проаналізувати нагальність модифікації специфіки складів галузевих правопорушень з метою подолання їх відхилення від відповідних категорій загальної теорії права;

8) обґрунтувати доцільність імплементації у загальну теорію права категорій (понять), сформованих за результатами аналізу галузевого складу правопорушення.

Об'єкт дослідження: суспільні відносини, пов'язані із застосуванням категорії «склад правопорушення» у загальній теорії права та у галузевих науках.

Предмет дослідження: теоретичні підходи та практичні виміри категорії «склад правопорушення».

Методи дослідження. Основні експериментальні результати роботи одержано за допомогою діалектичного методу, використання якого дозволило дослідити склад правопорушення як суперечливе, однак цілісне правове явище. За допомогою цього методу було проведено ідентифікацію між складом правопорушення у загальній теорії права та галузевих науках. Також діалектичний метод став передумовою для формування таких конструкцій складу правопорушення, як «склад правопорушення у публічних галузях права та склад правопорушення у приватних галузях права». Одним із базових методів дисертаційного дослідження є історичний метод, застосування якого дало можливість дослідити категорію «склад правопорушення» в різних координатах часу і простору й, відповідно, встановити, що стало передумовою для закріплення того чи того елемента складу правопорушення.

Використані загальнонаукові методи, зокрема: методи аналізу і синтезу, які дали можливість дослідити окремі елементи складу правопорушення з наступним поєднанням їх в єдине ціле (склад правопорушення досліджувався з позиції його окремих елементів); методи філософії, які сприяли розкриттю сутності складу правопорушення та розуміння його значення і ролі у процесі застосування (реалізації) юридичної відповідальності; застосування методів моделювання і прогнозування дозволило дійти висновку про доцільність імплементації пізнавальних здобутків та специфіку складів галузевих правопорушень у систему категорій загальної теорії права; логічний метод сприяв отриманню нових знань про найважливіші аспекти і природу категорії «склад правопорушення»; конкретно-соціологічний метод дав можливість проілюструвати теоретичні висновки та положення дисертації; застосування порівняльно-правового методу дозволило провести ідентифікацію складу правопорушення в загальній теорії права та галузях права.

Зазначені методи дослідження в поєднанні з принципами об'єктивності, плюралізму та аксіологічного аналізу дали змогу виявити цілісну картину розуміння категорії «склад правопорушення» та особливостей її застосування на рівні галузевого права.

Наукова новизна одержаних результатів визначається постановкою проблеми та обумовленим комплексним характером категорії «склад правопорушення». В дисертаційній роботі порушено питання, які до цього часу вітчизняною наукою теорії держави і права не розглядалися. Робота являє собою перше в сучасному правознавстві комплексне дослідження категорії «склад правопорушення» з обґрунтованою необхідністю його інтерпретації та модернізації. Сформовано концептуально нову юридичну конструкцію складу правопорушення, імплементація якої у галузеві системи права дозволить уніфікувати категорію

«склад правопорушення» на рівні правозастосовної практики. Виявлено і досліджено передумови виникнення уявлення щодо складу правопорушення. Доведено, що саме склад правопорушення є рефлексією на неправову поведінку.

Крім того, новизна роботи визначається одержаними результатами. Основні наукові результати дослідження, які характеризуються новизною та виносяться на захист, полягають у тому, що:

уперше:

- запропоновано дефініцію галузевого складу правопорушення (система об'єктивних та суб'єктивних ознак, зафіксованих у групі норм галузей права, що регулюють якісно однорідні відносини та наявність яких характеризує діяння як протиправне), з наступним проведенням розмежування складу правопорушення у приватних галузях права (система об'єктивних та суб'єктивних ознак, зафіксованих у нормах, предметом регулювання яких є відносини у сфері приватних, індивідуальних інтересів юридично рівних суб'єктів за переважного використання диспозитивного методу правового регулювання) та у публічних галузях права (система об'єктивних та суб'єктивних ознак, зафіксованих у нормах, предметом регулювання яких є реалізація публічних інтересів за допомогою переважно імперативного методу регулювання);
- проведено порівняльно-правовий аналіз складу правопорушення різних галузей права, виокремлено відмінні риси та пояснено причини таких відмінностей;
- критично переосмислено та запропоновано переглянути історично сформований у загальній теорії права підхід до складу правопорушення;
- обґрунтовано, що збагачення змісту та уніфікація категорії «склад правопорушення» з врахуванням галузевих здобутків сприятиме удосконаленню уявлень про склад правопорушення у загальній теорії права;

удосконалено:

- загальну теорію складу правопорушення, що сприяє конкретній ідентифікації складу правопорушення в галузевих юридичних науках;
- теоретичні підходи до розуміння окремих елементів складу правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона);
- уявлення про підстави юридичної відповідальності у публічних і приватних галузях права;
- понятійний апарат теорії права шляхом термінологічного уточнення елементів складу правопорушення та наділення їх додатковими ознаками;

набули подальшого розвитку:

- уявлення про інтегруючу функцію загальної теорії права щодо галузевих доктрин;

- вивчення змісту загальнотеоретичної категорії «склад правопорушення» (шляхом імплементації у її змістовне наповнення теоретичних здобутків галузевого рівня);
- дослідження можливості впровадження у систему категорій загальної теорії права нових понять, що стосуються складу правопорушення загалом та окремих його елементів зокрема: «склад галузевого правопорушення», «склад правопорушення у публічно-правових галузях» та «склад правопорушення у приватно-правових галузях».

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що сформовані в роботі теоретико-правові висновки та концепції можуть бути використані у правозастосовчій практиці.

Здійснений правовий аналіз та одержані наукові результати дозволяють з нових позицій осмислити категорію «склад правопорушення». Реалізація сформованих у дисертаційній роботі висновків може стати теоретичною основою для вирішення практичних проблем, пов'язаних із визначенням та формуванням підстав юридичної відповідальності. Окремі висновки та рекомендації можуть бути корисними в процесі підготовки нормативно-правових актів, положення яких фіксують підстави юридичної відповідальності.

Сформовані у дисертації положення можуть бути використані при читанні курсів лекцій з теорії та історії держави і права, філософії права, отримати відповідне висвітлення у відповідних нормативних курсах з галузевих дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане самостійно з урахуванням новітніх тенденцій розвитку та досягнень юридичної науки і практики. Усі сформульовані в ньому положення і висновки належать особисто автору.

Апробація результатів дисертації. Викладені в дисертації теоретичні висновки та положення були оприлюднені на таких науково-практичних конференціях: IV Харківські кримінально-правові читання: Міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів (6 - 7 травня 2014 року, м. Харків); Харківські студентські кримінально-правові читання (10 - 11 грудня 2009 року, м. Харків); III Науково-практична конференція (18 березня 2016 року, м. Київ); Міжнародний науково-практичний конгрес (31 січня 2014 року, м. Женева, Швейцарія).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 12-ти наукових працях, з яких вісім статей опубліковано у фахових наукових виданнях, в тому числі п'ять статей опубліковано у міжнародних фахових виданнях і 4 публікації – тези доповідей та статей у збірниках матеріалів конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які поділено на вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації без урахування списку використаних джерел та додатків складає 196 сторінок, список використаних джерел містить 170 найменувань на 14 сторінках. Дисертаційна робота містить 12 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, вказується на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, визначається мета та задачі, об'єкт і предмет дослідження, методологічні засади, наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, наводиться структура дисертації, дані щодо апробації та публікації стосовно проведеного дослідження.

Розділ 1 «Склад правопорушення як об'єкт дослідження загальної теорії права» складається з трьох підрозділів і присвячений теоретичному аналізу концептуальних підходів до категорії «склад правопорушення», історичним та методологічним аспектам формування, розвитку даної правової інституції.

У **підрозділі 1.1. «Генезис теоретичних уявлень про склад правопорушення»** обґрунтовано, що теорія держави і права як наука характеризується відсутністю єдиного наукового підходу до визначень багатьох юридичних понять, у тому числі й тих, що закладені в предмет дисертаційного дослідження. На перший погляд, така ситуація може свідчити про плюралізм та свободу наукової думки, однак у дійсності вона є наслідком деформації пізнавальної діяльності людини, продукуючи труднощі в систематизації та ідентифікації знань, а також перешкоджаючи їх застосуванню у практичній площині. Доведено, що коректне засвоєння та застосування загальнотеоретичного поняття складу правопорушення є необхідною передумовою для подальшого опанування (засвоєння) складів галузевих правопорушень. Досліджено виникнення та розвиток окремих елементів складу правопорушення з відповідним поясненням щодо передумов такого виникнення.

Зокрема, розвиток теоретичних уявлень про склад правопорушення розпочався з виникненням об'єктивного права. У ході історичного процесу склад правопорушення ідентифікувався як сукупність різних ознак, однак мала місце стійка тенденція на домінування об'єктивної сторони (наприклад, для античності – правопорушення асоціювалося лише з наявністю об'єктивної сторони). З розвитком суспільства та, відповідно, і права увага почала надаватися також і суб'єктивній стороні правопорушення. Закріплення складу правопорушення в тому форматі, який ми маємо на сьогодні, відбулося у часи Середньовіччя.

Сформульовано висновок про те, що склад правопорушення є продуктом суспільного розвитку та визначено ознаки категорії «склад правопорушення».

У **підрозділі 1.2. «Методологічні аспекти аналізу категорії «склад правопорушення»** окреслено вихідні методологічні засади дисертаційного дослідження. Вказується, що методологія дослідження категорії «склад правопорушення» передбачає поєднання, насамперед, двох взаємопов'язаних між собою елементів – принципів наукового пізнання (об'єктивності, конкретності, практичності, всебічності дослідження) і, власне, методів дослідження категорії «склад правопорушення».

Поняття «склад правопорушення» активно інтерпретується у сучасній доктрині права, що свідчить про його складність та значущість. Проаналізовано методологічні підходи до визначення змісту категорії «склад правопорушення» у теорії права, а також у публічних і приватних галузях права. Автор роботи

розкриває методологічні аспекти розуміння змістовного наповнення цієї базової категорії теорії права. Робиться висновок про те, що адекватне пізнання змісту та ролі категорії «склад правопорушення» повинно відбуватися на відповідній методологічній основі, що враховує єдність категоріальної системи теорії права та гарантує адекватність теоретичного осмислення права як феномену. Сформовано узагальнено-правове уявлення про склад правопорушення, дефініція якого в повній мірі відповідає як загальній теорії права, так і галузям публічного і приватного права. Одержання відповідного висновку стало можливим унаслідок використання діалектичного методу. Разом з тим, застосування методів аналізу і синтезу дозволило автору дослідити окремі елементи складу правопорушення та, що найголовніше, зрозуміти роль і значення кожного елементу в системі.

У *підрозділі 1.3. «Поняття, сутність та ознаки категорії «склад правопорушення»* визначено правову природу складу правопорушення як правової інституції. Розширеному дослідженню піддано дефініцію поняття «склад правопорушення» (з врахуванням особливостей кожного окремого елементу).

Показано, що у працях видатних вітчизняних учених категорія «склад правопорушення» має однотипне визначення. При цьому таке визначення є сталим протягом тривалого часу, і з моменту його закріплення та до цього часу не переглядалося. Зафіксовано відсутність кардинально нових визначень (дефініцій) окремих елементів складу правопорушення, а також проведено аналіз причин такої ситуації в юридичній науці.

Так, більшість науковців-теоретиків на сьогоднішній день під складом правопорушення розуміє сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, наявність яких дозволяє класифікувати діяння особи як протиправне. Наукове розуміння складу правопорушення у теорії права, без перебільшення, вважається *науковою аксіомою*. Таким чином, вбачається проблематичним (або ж практично неможливим) застосувати новітні та прогресивні ідеї (розробки) навіть з метою визначення складу правопорушення з урахуванням філософсько-правової доктрини чи для того, щоб здійснити адекватну ідентифікацію складу сучасного правопорушення в теорії права та/чи в галузевих доктринах.

Розділ 2 «Склад правопорушення: теоретичний контекст галузєво-правових досліджень» складається з трьох підрозділів, у яких на підставі попередньо одержаних результатів категорію «склад правопорушення» досліджено в контексті галузєвих правопорушень, за результатами чого було проведено порівняльно-правовий аналіз між складами правопорушення різних галузей права.

Основною метою цього розділу є врахування на науковому рівні результатів нових дискусій та полеміки щодо проблем ідентифікації складу правопорушення у загальній теорії права та у галузєвих теоріях. Також варто зауважити, що основна частина роботи містить традиційну для навчального процесу характеристику галузєвих складів правопорушення. Необхідно звернути увагу на той факт, що науковому дослідженню підлягає спільний для галузей права інститут - склад правопорушення, який хоча й характеризується певними галузєвими особливостями, та все ж окремі його елементи є загальними, тобто такими, які властиві як для загальної теорії права, так і для галузєвих категоріально-понятійних апаратів.

Доведено, що склади правопорушення публічних галузей права мають низку особливостей, що суттєво їх відрізняє від складу правопорушення у приватних галузях права. Також обґрунтовано, що склад правопорушення у загальній теорії права фактично тотожний складу правопорушення у публічних галузях права, тоді як склад правопорушення у приватних галузях права має суттєві відмінності від розуміння категорії «склад правопорушення» у загальній теорії права.

Загальна теорія права не досліджує галузеві склади правопорушення, а лише об'єктивує їх загальні властивості. У межах загальної теорії права автором було здійснено компіляцію (підсумовування) знань, одержаних галузевими та спеціальними юридичними науками, щодо дослідження складу правопорушення. З урахуванням цього було сформульовано висновки стосовно доктринального розуміння складу правопорушення у галузях права.

У *підрозділі 2.1. «Поняття та склад правопорушення у публічних галузях права»* визначено категорію «склад правопорушення» у тих галузях права, предметом регулювання яких є відносини, пов'язані з реалізацією публічних інтересів із переважним використанням імперативного методу нормотворення. Зокрема, детальному науковому дослідженню було піддано склади правопорушень у таких галузях права, як кримінальне та адміністративне (квінтесенція публічних галузей права).

Важливим є те, що на рівні публічних галузей права дослідженню підлягає не законодавство, яким встановлено перелік протиправних діянь чи відповідальність за їх вчинення. Як уявляється, увагу слід концентрувати на аналізі особливостей галузевого складу правопорушення як основної передумови для застосування заходів відповідальності до правопорушника. При цьому досліджуються окремі елементи відповідного правопорушення, їх обов'язковість чи факультативність, що в кінцевому підсумку повинно позначитись на специфікації конкретної галузевої правосуб'єктності (деліктоздатності), яка у певній мірі не збігається з абстрактно-сформованими концептами теорії права, однак може розвивати та збагачувати їх новим змістом. Із застосуванням обраної методики шляхом співставлення складу правопорушення у теорії права та у публічних галузях права виникає можливість збагатити загальнотеоретичні знання в частині ідентифікації складу правопорушення.

За результатами наукового дослідження, автором сформульовано узагальнене бачення складу правопорушення у публічних галузях права. Встановлено елементи складів галузевих правопорушень із визначення дефініції кожного окремо взятого елемента.

Доведено теоретичну тотожність між категорією «склад правопорушення» у загальній теорії права та у публічних галузях права.

У *підрозділі 2.2. «Визначення та елементи складу правопорушення у приватних галузях права»* дисертаційне дослідження скеровується на склад правопорушення в приватних галузях права із застосуванням порівняльно-правового аналізу зі складом правопорушення як об'єкта дослідження загальної теорії права.

У загальній теорії права склад правопорушення - це система ознак протиправної поведінки, необхідних і достатніх для притягнення особи до

юридичної відповідальності. Інакше кажучи, для притягнення правопорушника до юридичної відповідальності необхідно встановити всі ознаки протиправної поведінки: наявність суб'єкта, суб'єктивної сторони, об'єкта та об'єктивної сторони. До того ж, якщо звернутися до приватних галузей права, то вищевказана сукупність ознак не знаходить об'єктивного підтвердження, чим спростовується її статус загальновизнаної аксіоми. На конкретному прикладі складів господарського та цивільного правопорушення доведено існування очевидних розбіжностей із класичним підходом, характерним для загальної теорії права. Тобто, однозначна наявність об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони як підстава для притягнення суб'єкта до юридичної відповідальності може не вимагатися на рівні приватних галузей права.

У підрозділі 2.3. «Значення та роль складу правопорушення у процесі застосування галузевої юридичної відповідальності» з урахуванням того факту, що склад правопорушення не лише тісно пов'язаний з юридичною відповідальністю, але й визначає загальні умови її реалізації, поставлено питання щодо існування правового зв'язку між окремими елементами складу правопорушення та юридичною відповідальністю як такою.

До цього часу проблема співвідношення складу правопорушення та юридичної відповідальності не порушувалася та на рівні монографій не досліджувалася. Тривалий час теорію права як галузь науки пронизували дискусійні питання лише щодо її окремих аспектів. Такий стан речей, окрім наявності інших факторів впливу, можна пояснити доктринальним орієнтиром на фіксацію залежності юридичної відповідальності винятково від ціннісних категорій.

Сформульовано висновок про те, що головна роль складу правопорушення полягає у розмежуванні правомірного діяння та протиправного. При цьому формується правова культура та система знань стосовно того, що саме перебуває під охороною закону (об'єкт), які дії можуть завдати шкоди іншим учасникам (об'єктивна сторона), хто саме може відповідати за такі дії (суб'єкт) та яким при цьому повинен бути психічний стан особи (суб'єктивна сторона).

Розділ 3 «Ідентифікація складу правопорушення в загальній теорії права та у галузях права» присвячений проведенню інтерпретації та верифікації накопиченого матеріалу, в основу якого покладено ідейне обґрунтування того, що галузева конструкція складу правопорушення повинна будуватися в межах загальнотеоретичної і жодним чином не навпаки. На противагу, неминучим буде виникнення наукового дисбалансу, за якого доктринальний, філософський чи логічний взаємозв'язки між дисциплінами юридичного профілю буде втрачено (знівельовано). Доведено, що на сьогоднішній день де-факто подібна ситуація вже сформувалася: вектор розвитку системи галузевих юридичних знань часто йшов у діаметрально протилежному напрямку від попередньо визначеного, що ґрунтувався на застарілих, стереотипних постулатах загальної теорії права. Це є яскравою ілюстрацією обґрунтування процесу необхідного взаємопроникнення, взаємоузгодження положень загальної теорії права та галузевих наук на засадах нового приросту наукових знань, у тому числі й стосовно такого окремого предмету досліджень, як конструкція складу правопорушення.

Сформульовано висновки про синергетичне суміщення підходів до ідентифікації складу правопорушення в теорії права та у галузевих теоріях, яке сприяє припиненню вищевказаних негативних тенденцій та сприяє досягненню належної міри виконання загальною теорією права властивої їй інтегруючої функції.

У *підрозділі 3.1. «Концептуальний вплив загальної теорії права на теоретичні засади ідентифікації складів галузевих правопорушень»* встановлено, що склади правопорушень у галузях права вибудовувались за алгоритмом «накладання» складу правопорушення в теорії права на склади правопорушень у відповідних теоретичних схемах галузевих наук. Тобто на рівні галузевих теорій існує своєрідний «вакуум», який заповнюється або ж, принаймні, повинен бути заповнений фрагментами з теорії права. Обґрунтовано, що у дослідженні такого об'єкта як правопорушення існує істотна деформація пізнавального процесу, викривлення його внутрішньої логіки у вигляді ототожнення результатів теоретичного пізнання на загальному рівні з результатами пізнавального дослідження правових об'єктів, наділених статусом особливих та окремих.

Досліджено вплив пізнавальних конструкцій загальної теорії права на теоретичне наповнення приватних та публічних галузей права, зокрема в частині системи понять, що характеризують склад галузевого правопорушення. В подальшому доведено, що запропонований процес обміну інформацією в межах системи наукових знань та уявлень про підстави юридичної відповідальності є найбільш оптимальним, оскільки при його здійсненні реалізується конститутивна роль загальної теорії держави і права (як науки та як навчальної дисципліни).

Загальнотеоретичне розуміння складу правопорушення відображає якісну специфіку вказаного правового явища, розкриваючи його у вигляді такої теоретичної абстракції, яка втілює властивості складу правопорушення, його сутність, призначення та особливості, в тому числі й ті, які діють на рівні галузей права. Однак методологія здійснення такого узагальнення не передбачає застосування асиміляції (як процесу інтеграції у сферу галузевих наук), оскільки відбувається формування першорядних (основних) знань для майбутніх галузево-правових досліджень.

Автором сформульовано висновок про те, що склад правопорушення у загальній теорії права є системою знань про загальні закономірності розвитку і функціонування складу правопорушення (елементів складу правопорушення) як універсального правового явища, про його сутність та соціальне призначення, тоді як галузеве уявлення про вказаний предмет більше сконцентроване на вивченні специфічних, особливих ознак, які виявляються лише в тій чи тій галузі права (комплексних галузях). Таким чином, метою формування та застосування поняття про загальнотеоретичне розуміння складу правопорушення є одержання, оновлення та поглиблення таких достовірних знань про склад правопорушення, які виступають чинником узагальнення та систематизації здобутих пізнавальних фрагментів на рівні системи правових категорій загалом, а також дозволяють виявити глибинні правові зв'язки між елементами складу правопорушення.

У *підрозділі 3.2. «Можливості врахування та межі імплементації специфіки складів галузевих правопорушень у систему категорій загальної теорії»*

права» здійснено спробу пояснення причин доктринального розходження у формуванні галузевих складів правопорушень. На думку автора, має місце практично обумовлена спроба галузевих доктрин виробити власний категоріальний апарат та відмежуватися від істотно застарілих, до цього часу не переглянутих, постулатів загальної теорії держави та права, що потребують перегляду і оновлення в умовах сьогодення. Юридична конструкція складу правопорушення у загальній теорії права, якій свого часу науковці намагалися надати імперативного характеру, певним чином гальмує творчий пошук альтернативних методів застосування юридичної відповідальності, зв'язуючи потенційну можливість формування іншого наукового бачення складу правопорушення, що може мати результатом спрощення порядку притягнення особи до юридичної відповідальності. У свою чергу, в роботі відкидається спроба аргументувати всеосяжність загальнотеоретичного розуміння складу правопорушення як певної «квінтесенції істини». Натомість обґрунтовано необхідність застосування публічними і приватними галузями права тієї форми визначення складу правопорушення, яку нам пропонує саме загальна теорія права. Внаслідок цього в якості базису сформовано висновок про те, що склад правопорушення як предмет дослідження загальної теорії права, повинен становити оболонку для галузевих складів правопорушення, винятковою компетенцією яких є, серед іншого, формування специфічних властивостей (ознак) складу правопорушення та його елементів. Визначення принципової конструкції, для прикладу, об'єктивної сторони складу правопорушення, є завданням загальної теорії держави і права, тоді як формування факультативних ознак і розширення термінологічного сприйняття (збагачення) окремих ознак та елементів складу правопорушення за необхідністю варто віднести до компетенції галузевого пошуку. У підсумку буде досягнуто синергетичний баланс доктрин різного рівня.

Також доведено, що запровадження обраної методологічної бази сприятиме виробленню уніфікованого методу наукового дослідження складу правопорушення як на рівні загальної теорії права, так і на рівні галузево-правових досліджень.

При спробі імплементації специфіки галузевих ідентифікацій складу правопорушення у систему категорій загальної теорії права автором за основу взято окремі його елементи з тими ознаками та якостями, які не відповідають та/або суперечать загальнотеоретичному складу правопорушення. В результаті наукового дослідження сформульовано висновок, відповідно до якого в узагальненому розумінні загальнотеоретичний склад правопорушення має багато спільного з теоретичними здобутками, що стосуються правопорушень у публічних галузях права, однак за значною кількістю параметрів відрізняється від розуміння складів правопорушень, сформульованих у сфері доктрини приватноправових галузей права.

При цьому проведена імплементація специфіки галузевих ідентифікацій правопорушень у систему категорій права призвела до розширення термінологічного сприйняття цього правового явища. Зокрема це виявилось у тому, що було розширено дефініцію «склад правопорушення» з його видозміною в залежності від тієї чи тієї галузевої приналежності (склад публічного правопорушення / склад приватного правопорушення).

ВИСНОВКИ

Базисом проведеного дисертаційного дослідження є відповідне ідейне обґрунтування: галузева конструкція складу правопорушення повинна вибудовуватися в межах загальнотеоретичної парадигми. У протилежному випадку неминучим буде виникнення наукового дисбалансу, за якого доктринальний, філософський чи логічний взаємозв'язки між дисциплінами юридичного профілю буде втрачено (знівельовано). В результаті відповідного наукового дослідження встановлено такі висновки.

1. Виникнення та розвиток елементів складу правопорушення характеризується певними закономірностями. Так, у первісному суспільстві покарання застосовувалося суб'єктивно, за внутрішнім переконанням особи, яка зосереджувала під своїм контролем владний апарат, і для цього ні об'єктивна сторона складу правопорушення, ні, тим більше, суб'єктивна сторона складу правопорушення не встановлювались, оскільки для покарання достатньо було лише самого факту протиправного діяння. З поступовим переходом людства від привласнення ресурсів до економіки їх відтворення спостерігається тенденція до розширення та правової формалізації підстав для застосування юридичної відповідальності. Цей сутнісний правовий процес не був тотожним та мав індивідуалізовану об'єктивізацію у різних регіонах світу залежно від відмінностей соціальних передумов.

Зокрема, у Стародавньому Єгипті склад правопорушення мав яскраво виражений класовий характер, а мінливість та відсутність чіткої фіксації складів правопорушень дозволяли притягувати до відповідальності будь-якого суб'єкта права. В подальшому, під впливом обміну в людей сформувалася уява про еквівалентність, а тому запанувала ідея «рівне за рівне», що, у свою чергу, за необхідністю зумовило появу практики дослідження як протиправної поведінки суб'єкта, так і об'єкта правопорушення. У праві Стародавнього Вавилону під складом правопорушення розумівся винятково факт протиправної дії, а для притягнення до юридичної відповідальності достатньо було встановити об'єктивну сторону як елемент складу правопорушення. Склад правопорушення в Стародавній Індії мав яскраво спрямований вектор на об'єктивну сторону (наявність дії або бездіяльності) та частково виокремлював суб'єктивну (умисел та необережність).

Таким чином, починаючи вже з права стародавніх країн має місце закономірність до становлення формалізованої та чіткої системи ознак складу правопорушення. Ця правова тенденція була та є відповіддю на суспільну потребу в існуванні об'єктивного механізму для застосування покарання, оскільки у більш складній конфігурації суспільного устрою власного суб'єктивного потенціалу осіб, наділених владою, вже замало для справедливого визначення міри покарання, а встановлення законодавчого припису стосовно обов'язкової наявності об'єктивної та суб'єктивної сторін складу правопорушення зменшує міру неприйнятних для суспільства ризиків правозастосування.

2. Склад правопорушення як об'єкт дослідження загальної теорії права характерний тим, що абсолютна більшість сучасних науковців-теоретиків під

складом правопорушення розуміє сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, наявність яких дозволяє кваліфікувати діяння особи як протиправне. При цьому роль категорії «склад правопорушення» у категоріальному апараті теорії права займає одне з центральних місць, що зумовлено місцем та роллю загальної теорії права в системі юридичних наук. Зокрема, мова йде про те, що «склад правопорушення» у загальній теорії права повинен виступати в ролі «наріжного каменю» для побудови юридичних конструкцій складу правопорушення в інших галузях права.

3. Необхідно зазначити, що сучасний зміст категорії «склад правопорушення» оцінюють як аксіоматичний (тобто як такий, в основу якого закладено сукупність положень теорії, що не потребують власного обґрунтування, оскільки їх достовірність вважається й так зрозумілою та прийнятною). Таким чином, наукове розуміння складу правопорушення, яке на сьогоднішній день сформувався у теорії права, без перебільшення, вважається науковою аксіомою. З цієї причини є проблематичним застосування до феномену «склад правопорушення» новітніх та прогресивних теоретичних напрацювань навіть філософсько-правового змісту, як і здійснення адекватної ідентифікації складу сучасного правопорушення в теорії права, у порівнянні зі здобутками галузевих доктрин. Вищевказана пізнавальна ситуація сприяє догматизації понять загальної теорії права, зокрема, стосовно складу правопорушення, тому вона повинна бути переглянута.

Поряд з цим, якщо на сьогоднішній день наукова думка стосовно елементів складу правопорушення виробила єдині критерії, то стосовно їх ієрархії є певні розбіжності, і у цьому питанні існує очевидна перспектива наукового пошуку. Зокрема, у дисертаційному дослідженні автор аргументує власне бачення послідовності елементів складу правопорушення, а саме: об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона та суб'єктивна сторона.

4. На сьогоднішній день у галузево-правових доктринах відсутнє єдине, уніфіковане теоретичне розуміння складу правопорушення, що певним чином абсорбує категорію «склад правопорушення». Зокрема, колосальний науковий розрив спостерігається на рівні галузевого розмежування права на публічне та приватне. Такий стан речей нівелює потенціал теоретичного дослідження складу правопорушення у галузево-правових доктринах (без поділу на публічне та приватне право) з позиції застосування загальнотеоретичної доктрини права, що, у свою чергу, стало підставою для пошуку альтернативних підходів наукового дослідження.

5. За результатами дослідження складу правопорушення у галузях публічного та приватного права було з'ясовано, що склади правопорушень, які зафіксовані у нормах приватного права, практично не співвідносяться із загальнотеоретичним складом правопорушення. Умовно кажучи, склад правопорушення у приватних галузях права має певні видозмінні елементи, які не можна ідентифікувати чи навіть порівняти зі складом правопорушення, закріпленим у загальній теорії права. Інше спостерігається і в публічних галузях права.

Автором уподібнено основну масу складів правопорушень у публічних та приватних галузях права, за результатами чого сформовано відповідні дефініції: «склад галузевого правопорушення» (це система об'єктивних та суб'єктивних ознак,

зафіксованих у групі норм галузі права, що регулюють якісно однорідні відносини та наявність яких характеризує діяння як протиправне), «склад правопорушення у публічно-правових галузях» (система об'єктивних та суб'єктивних ознак, зафіксованих у нормах, предметом регулювання яких є реалізація публічних інтересів за допомогою переважно імперативного методу регулювання) та «склад правопорушення у приватно-правових галузях» (система об'єктивних та суб'єктивних ознак, зафіксованих у нормах, предметом регулювання яких є відносини у сфері приватних, індивідуальних інтересів юридично рівних суб'єктів за переважного використання диспозитивного методу правового регулювання).

6. Проведено ідентифікацію складів правопорушення на рівні загальної теорії права та у відповідних галузях права. Наслідком такого дослідження стало прикладне обґрунтування твердження про те, що склад правопорушення у галузях права істотно відрізняється від складу правопорушення, змодельованого у загальній теорії права. Це пояснюється прикладною (практичною) спрямованістю галузей права, тоді як теорія права оперує винятково теоретичними знаннями, часто створюючи конструкції, спрямовані на пізнання права як такого, без заглиблення у практику реалізації інститутів права у вигляді галузевих виявів.

7. Автор акцентує увагу на необхідності модифікації специфіки складів галузевих правопорушень з метою подолання їх відхилення від системи категорій загальної теорії права. У результаті цього сформульовано висновок про те, що склад правопорушення, закріплений у загальній теорії права, слугує сутнісним орієнтиром для визначень відповідних складів галузевих правопорушень, однак така ідеальна правопізнавальна конструкція теорії найвищого рівня узагальнення не може бути механічно імплементована у доктрину та у прикладне законодавче «тіло» галузей права, які модернізували відповідний інститут права й збагатили його конкретно-правовими ознаками.

8. Для подолання наукового дисбалансу між загальною теорією права та галузями публічного і приватного права автором було обґрунтовано корисність імплементації у загальну теорію права певних змістовних моментів категорій (понять), сформованих за результатами аналізу низки галузевих складів правопорушення, а також запропоновано забезпечити врахування у загальній теорії права власне понять «склад галузевого правопорушення», «склад правопорушення у публічно-правових галузях» та «склад правопорушення у приватно-правових галузях». Доцільно здійснити певну «модернізацію» розуміння складу правопорушення у загальній теорії права та коректне перенесення на цю теоретико-юридичну конструкцію тих основних ознак (елементів), які є обов'язковими для складу правопорушення на рівні галузей права. Зокрема, мова йде про необхідність теоретичного розширення ознак суб'єкта правопорушення шляхом додаткового наділення його ознаками, які характеризують не тільки фізичну особу, але й юридичну особу як елемент складу правопорушення у галузях і публічного, і приватного права.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях

1. Комлик В. В. Склад приватного правопорушення/ В. В. Комлик // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Вип. 25. – К., 2016. – С. 68-75.
2. Комлик В. В. Сутність складу правопорушення / В. В. Комлик // Успіхи сучасної науки Т. 1. – [Російська Федерація], 2016. – № 7. – С. 13 - 15
3. Комлик В. В. Історія складу правопорушення / В. В. Комлик // Гуманітарні, соціально-економічні та суспільні науки. – [Російська Федерація], 2016. – Вип. № 6 - 7. – С. 151 -152.
4. Комлик В. В. Методологія аналізу категорії «склад правопорушення»/ В. В. Комлик // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Вип. 27. – К., 2017. – С. 63-71.
5. Комлик В. В. Роль складу правопорушення при застосуванні галузевої юридичної відповідальності/ В. В. Комлик // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 26. – К., 2017 – С. 55-61.
6. Комлик В. В. Об'єкт складу злочину / В. В. Комлик // Проблеми сучасної науки та освіти. – [Російська Федерація], 2017. - №19 (101). – С. 74 - 77
7. Комлик В. В. Концептуальні впливи загальної теорії права на теоретичні основи ідентифікації складу галузевих правопорушень / В. В. Комлик // Досягнення науки та освіти. – [Російська Федерація], 2017. – №5 (18). – С. 50 - 52
8. Комлик В. В. Склад публічного правопорушення / В. В. Комлик // Вісник науки та освіти Т.2. – [Російська Федерація], 2017. – №5 (29).– С. 82 - 85

Тези доповідей і матеріалів науково-практичних конференцій

1. Комлик В. В. Склад правопорушення при готуванні до вчинення злочину / В. В. Комлик // IV Харківські кримінально-правові читання: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (6 - 7 травня 2014 року, м. Харків). – Харків : «Право», 2014. – С. 108 - 109
2. Комлик В. В. Кодекс України про кримінально-правові проступки / В. В. Комлик // Харківські студентські кримінально-правові читання: матеріали тез доповідей та наукових повідомлень (10 - 11 грудня 2009 року, м. Харків). – Харків : «Право», 2010. – С. 20 - 21
3. Комлик В. В. Ідентифікація складу правопорушення в теорії права та в теорії господарського права / В. В. Комлик // Права людини – сучасні тенденції в контексті розвитку держави, права та економіки: матеріали III Науково-практичної конференції (18 березня 2016 року, м. Київ). – К., 2016. – С. 213 -215.
4. Комлик В. В. Розвиток теоретичних уявлень про склад правопорушення / В. В. Комлик // Міжнародний науково-практичний конгрес (31 січня 2014 року, Швейцарія). – м. Женева, 2014. – Т. 3. – С. 8 - 12

АНОТАЦІЯ

Комлик В. В. Состав правопорушення: теоретичні підходи та практичні виміри. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Київ, 2017.

Дисертація присвячена дослідженню категорії «склад правопорушення», а також окремим його елементам: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона.

Проведено ідентифікацію складів правопорушення у загальній теорії права та інших галузях права, в результаті чого з'ясовано, що склад правопорушення у загальній теорії права, конструкція якого повинна бути першоосною для інших галузей права, має суттєві відмінності в порівнянні зі складами правопорушень, матеріалізованими у галузях публічного та приватного права. За такого стану речей не вбачається за можливе коректно порівнювати між собою змістовне наповнення відповідних категорій. На противагу цьому автором запропоновано ввести в науковий обіг поняття «склад правопорушення у публічно-правових галузях» та «склад правопорушення у приватно-правових галузях».

Доведено, що подолання вищевказаного наукового дисбалансу між загальною теорією права та іншими галузями права шляхом механічного «насадження» правопізнавальної конструкції складу правопорушення із загальної теорії у предметі поля всіх без винятку галузей права може призвести до унеможливлення практичної реалізації юридичної відповідальності. Натомість запропоновано збагатити розуміння складу правопорушення у загальній теорії права шляхом обґрунтованого перенесення у тканину загальної теорії права відповідних обов'язкових ознак складу правопорушення, які є властивими для галузей публічного та приватного права.

Ключові слова: правопорушення, склад правопорушення, об'єкт правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення, суб'єкт правопорушення, суб'єктивна сторона правопорушення, юридична відповідальність, ознаки протиправної поведінки, злочин, делікт.

АННОТАЦИЯ

Комлык В. В. Состав правонарушения: теоретические подходы и практические измерения. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 - теория и история государства и права; история политических и правовых учений. - Высшее учебное заведение «Университет экономики и права «КРОК». - Киев, 2017.

Диссертация посвящена исследованию категории «состав правонарушения», а также отдельным его элементам: объект, объективная сторона, субъект и субъективная сторона.

Проведена идентификация составов правонарушения в общей теории права и других отраслях права, в результате чего установлено, что состав правонарушения в общей теории права, конструкция которого должна быть первоосновой для других отраслей права, имеет существенные отличия по сравнению с составами правонарушений, материализованными в отраслях публичного и частного права. При таком положении вещей не усматривается возможным корректно сравнивать между собой содержательное наполнение соответствующих категорий. В противоположность этому автором предложено ввести в научный оборот понятие «состав правонарушения в публично-правовых отраслях» и «состав правонарушения в частно-правовых отраслях».

Доказано, что преодоление вышеуказанного научного дисбаланса между общей теорией права и другими отраслями права путем механического «насаждения» правопознавательной конструкции состава правонарушения по общей теории в предмете поля всех без исключения отраслей права может привести к невозможности практической реализации юридической ответственности. Взамен предложено обогатить понимание состава правонарушения в общей теории права путем обоснованного переноса в ткань общей теории права соответствующих обязательных признаков состава правонарушения, свойственных для отраслей публичного и частного права.

Ключевые слова: правонарушение, состав правонарушения, объект правонарушения, объективная сторона правонарушения, субъект правонарушения, субъективная сторона правонарушения, юридическая ответственность, признаки противоправного поведения, преступление, деликт.

ANNOTATION

Komlyk V. V. Corpus delicti: theoretical approaches and practical dimensions. – The Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Legal Sciences, specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal studies. – University of Economics and Law «KROK», Kyiv, 2017.

This research focuses on the category of "Corpus delicti" and some of its elements: object, objective side, subject and subjective side.

An identification of the corpus delicti in the general theory of law and other areas of law had been made, and as a result it was found out that the corpus delicti in the general theory of law, the construction of which should be a fundamental principle to other areas of law, has significant differences compared to compositions of corpus delicti materialized in the fields of public and private law. In such state of things it seems not possible to compare correctly the substance of the relevant categories. In contrast with this, the author offers to enter into scientific use the concept of "the corpus delicti of public law" and "the corpus delicti of private law".

It is proved that overcoming this scientific imbalance between general theory of law and other branches of law by mechanical "implanting" law cognitive construction of the corpus delicti from the general theory in the subject field of any areas of law can lead

to preventing the practical implementation of legal liability. Instead author proposed to enrich the understanding of the corpus delicti in the general theory of law by reasonable transferring the essential characteristics of the corpus delicti, that are characteristic for public and private law fields, into the cloth of general theory of law.

Keywords: offense, the corpus delicti, the object of the corpus delicti, the objective side of the corpus delicti, the *subject of* of the corpus delicti, subjective side of the corpus delicti, legal liability, signs of illegal behavior, crime, tort.

Підписано до друку 01.06.2017 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman/
Ум. друк. арк. 2,7 Обл.-вид. арк. 2,82. Наклад 80 прим. Зам. №25.
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
До Державного реєстру ДК №613 від 25.09.2001 р.
Надруковано департаментом поліграфії

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел. (044) 455-69-80